

Paweł Folfas

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Kolegium Gospodarki Światowej, pfolfa@sgh.waw.pl

Elżbieta Czarny

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Kolegium Gospodarki Światowej, eczary@gmail.com

Jerzy Menkes

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Kolegium Gospodarki Światowej, menkes.jerzy@gmail.com

Białoruś po niedokończonej transformacji¹

Streszczenie: W tym artykule szukamy związku między systemem polityczno-gospodarczym a możliwościami rozwojowymi Białorusi. Stosujemy podejście wielo- i interdyscyplinarne. Wykorzystujemy metody nauk ekonomicznych, prawnych i politycznych. Gospodarka Białorusi, mimo niedokończonej transformacji, rozwija się i coraz intensywniej współpracuje z zagranicą. Jednakże przynajmniej część tego sukcesu gospodarczego związana jest ze specjalnymi powiązaniem gospodarczo-politycznymi z Rosją.

Słowa kluczowe: Białoruś, transformacja

JEL: P20, P24

¹ Udział E. Czarny i P. Folfasa w projekcie został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki (numer rejestracyjny projektu: 2015/17/B/HS4/02075).

1. Wprowadzenie

Uważamy, że gospodarka Białorusi nie dokonała transformacji systemowej nastawionej na przejście „od planu do rynku” i nadal nie ma charakteru rynkowego. W efekcie nie wykorzystuje możliwości rozwojowych związanych z otwarciem na współpracę z zagranicą, w tym zwłaszcza z państwami wysoko rozwiniętymi, choćby z nieodległej geograficznie Unii Europejskiej.

Gospodarkę Białorusi badamy za pomocą podstawowych wskaźników makro- i mikroekonomicznych. Analizujemy zmiany PKB, PKB *per capita*, eksportu, eksportu *per capita*, salda bilansu handlowego oraz wielkości napływu BIZ. Uzupełnieniem analizy makroekonomicznej jest badanie struktury rzeczowej PKB oraz eksportu Białorusi. Pozwala ono stwierdzić, czy w badanym okresie nastąpiła poprawa tej struktury, a w konsekwencji, czy białoruska gospodarka dąży do gospodarki opartej na wiedzy i staje się tzw. nową gospodarką (zob. Wojtyna, 2001: 31–51). Uważamy taki kierunek rozwoju produkcji i eksportu za pożądany i gwarantujący długotrwały sukces ekonomiczny. Badanie dotyczy lat 2000–2014 (lub do roku 2013, jeśli jest to ostatni rok, dla którego dostępne są dane roczne).

Mamy wątpliwości co do jakości danych statystycznych dotyczących gospodarki Białorusi. Nie jesteśmy na przykład pewni, czy w białoruskiej informacji statystycznej wykorzystuje się podobne założenia, jak w UE i czy przyjmuje się zbliżone definicje różnych zmiennych. Pamiętając o tych zastrzeżeniach, interpretujemy dane statystyczne, w miarę posiadanych informacji wskazując potencjalne zniekształcenia.

Badanie empiryczne poprzedza krótka analiza przebiegu zmian politycznych prowadzących do uzyskania przez Białoruś państwowości i ukształtowania jej systemu polityczno-gospodarczego.

2. Białoruś po odejściu od realnego socjalizmu

Przed Deklaracją niepodległości z 27 lipca 1990 roku Białoruś jako państwo istniała od marca 1918 do września 1919 roku. Oznacza to, że przed 1990 rokiem praktycznie nie doświadczyła ona własnej państwowości i nie miała pochodnej jej pamięci historycznej ani nie przeszła – podobnego jak w przypadku wielu innych narodów europejskich – etapu formowania narodu jako projektu kulturowego (szerzej zob. Menkes, Menkes, 2010: 11–31). Ani w carskiej Rosji, ani w Związku Radzieckim (ZSRR) nie było wolności koniecznej do powstania powiązań społecznych, języka i świadomości, które pozwoliłyby ludziom mieszkającym na danym terytorium utworzyć grupę samookreślającą się jako „naród”. W konsekwencji nie było ani zainteresowanych, ani zdolnych do wytworzenia państwa narodowego. Równocześnie struktury administracyjno-gospodarczo-społeczne – zarówno

w Rosji, jak i w ZSRR – nie umożliwiały przekształcenia ludności zamieszkującej organicznie wydzielone terytorium w naród państwowy. Podziały administracyjne imperium nie odzwierciedlały stosunków ani ludnościowych, ani historycznych, wyrażając zarazem woluntaryzm władców, ich systemowa i postępująca zmienność miała zaś utrzymać poddanych² w stanie niepewności i nie dopuścić do internalizacji nowej sytuacji.

Utworzenie w 1990 roku Białorusi stanowiło formę uwłaszczenia nomenklatury skonfrontowanej z upadkiem ZSRR. Chodziło jednak o uwłaszczenie na większym terytorium, w odniesieniu do większej własności i większej liczby osób, niż dokonało się to podczas uwłaszczenia nomenklatury w Rosji na własności przemysłowej lub rolnej (zob. Levitas, Strzałkowski, 1990: 413–416). Podobnie jak w pozostałych państwach powstałych na bazie republik byłego ZSRR, na Białorusi aktu secesji dokonali urzędnicy imperium i była to secesja okrojowana (przeprowadzona przez władców, a nie przez naród). Różnica między drogą Białorusi i azjatyckich republik byłego ZSRR a drogą, jaką przeszły państwa bałtyckie (Estonia, Litwa, Łotwa), Armenia, Gruzja, Mołdawia i Ukraina, polega na tym, że w tych ostatnich istniejące narody odzyskały państwo, wykorzystując względną słabość władców państw powstałych po rozpadzie ZSRR w porównaniu z władzą w Związku Radzieckim. Oznacza to, że dokonały się tam procesy zbliżone do tych z końca I wojny światowej, kiedy narody zrealizowały prawo do samostanowienia. Uwłaszczeniu nomenklatury na własności państwowej nie sprzeciwiali się mieszkańcy nie tyle, jak się wydaje, ożywiani nadzieją na korzyści z niepodległości, ile nienawykli do wyrażania woli politycznej, współdziałania w grupach społecznych i – w efekcie – nietworzący społeczeństwa. Warto dodać, że w przypadku Białorusi nomenklatura uwłaszczyła się na względnie ubogim wycinku imperium, będącym w dodatku ofiarą katastrofy czarnobylskiej³.

Do „komunizmu” Białoruś przechodziła z feudalizmu, nie zaś z kapitalizmu. Transformacja systemowa – która nigdy nie została przeprowadzona – prowadziłyby tam od „demokracji socjalistycznej”⁴ do „demokracji”, od „rządów przywódców” do „rządów prawa”.

² W przypadku ustrojów niedemokratycznych posługiwanie się terminem „obywatel/e” fałszuje rzeczywistość.

³ Analiza uwłaszczania nomenklatury na Białorusi nie przeszkadza nam pamiętać o uwłaszczaniu osób prywatnych i ich grup, w przypadkach transformacji systemowych uważanych za zakończone sukcesem. O takich przypadkach można mówić nie tylko przy przyznawaniu pracownikom akcji prywatyzowanych (niegdyś budowanych za pieniądze całego społeczeństwa) przedsiębiorstw. Może chodzić o zdarzenia leżące u podstaw powstawania firm prywatnych (np. banku Millenium). W ramach transformacji systemowej w Polsce i we wszystkich państwach byłego bloku wschodniego dokonano uwłaszczenia nomenklatury na różnych poziomach, w różnej skali i formach.

⁴ Należy pamiętać, że demokracja socjalistyczna miała tyle wspólnego z demokracją, ile gospodarka socjalistyczna z gospodarką rynkową.

Białoruś budowała aspiracje państwowotwórcze na roszczeniu do realizacji prawa do samostanowienia. Jednak nie było to samostanowienie ani narodu, ani ludności pierwotnej, lecz jedynie mieszkańców (szerzej zob. Menkes, 2007: 433–454). Taka generalna, dokonana z perspektywy czasu, ocena aktu proklamowania państwowości Białorusi i współdecydowania o likwidacji ZSRR przez Stanisława Szuszkiewicza⁵ nie oznacza negowania jego osobistych zasług dla ucywilizowania upadku ZSRR, zakończenia „zimnej wojny” oraz poszukiwania drogi rozwoju republiki i ludności zamieszkującej jej terytorium. Ta ocena wskazuje jedynie na istotę i prawidłowość zdarzeń.

Gospodarkę Białorusi, będącą częścią gospodarki ZSRR, można zaklasyfikować jako ogniwo w podzielonym łańcuchu wartości o powiązaniach w przód i w tył⁶. Analogiczne stosunki charakteryzowały społeczeństwo. Od lat siedemdziesiątych XX wieku zwyczajowo jeden z sekretarzy partii w republice deklarował przynależność do dominującej tam grupy etnicznej, drugi zaś należał zawsze do innej grupy narodowej. Podobnie było w resortach siłowych. W toku edukacji, służby wojskowej, kariery zawodowej władcy ZSRR systematycznie przenosili poddanych po terytorium państwa, co osłabiało więzi rodzinne, sprzyjając zarazem wymieszaniu etnicznemu. Celem nie było jednak wytworzenie narodu państwowego na bazie „melting pot” (zob. Michaud, 2017), lecz promowanie transetnicznych jednostek, czyli ludzi radzieckich, którzy nigdy nie mieli stworzyć wspólnoty. Taki system cechuje słabość społeczeństwa obywatelskiego i brak społecznej legitymizacji instytucji państwa.

Powstanie w 1990 roku Białorusi oznaczało koniec imperium budowanego od czasów Piotra I i nowy początek Rosji jako nieimperialnego państwa⁷. Postawę „zachodu” wobec rozpadu ZSRR wyznaczała nadzieja na likwidację zagrożenia ze strony agresywnego supermocarstwa⁸ i – co najmniej równie silna – obawa przed skutkami niestabilności w przestrzeni, w której znajdowała się broń masowej zagłady.

⁵ Szuszkiewicz podpisał Porozumienie białowieskie o rozwiązaniu ZSRR i utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw, pełniąc obowiązki Przewodniczącego Rady Najwyższej Białoruskiej SSR, z Leonidem Krawczukiem – Prezydentem Ukrainy i Borysem Jelcynem – Premierem FSRR. Likwidacja ZSRR za pomocą „umowy trzech prezydentów” jest ironią historii, gdyż urząd prezydenta był w ZSRR czysto dekoracyjny, a władzę sprawował tam Generalny Sekretarz partii.

⁶ Mamy świadomość, że terminologię stworzoną w celu opisanego powiązań produkcyjnych w gospodarce rynkowej, motywowanych dążeniem do maksymalizacji efektywności, przenosimy do opisu gospodarczej rzeczywistości nierynkowej. Posługujemy się nią jednak, gdyż pozwala uchwycić segmentację procesów produkcji.

⁷ Jest to państwo nieimperialne *de facto*, w sferze idei Rosja nie zrezygnowała bowiem z dążenia do budowy imperium.

⁸ Istotą supermocarstwa ZSRR i USA w okresie zimnej wojny był ich potencjał militarny (zdolność do wzajemnego, wielokrotnego zniszczenia). Wyróżnikiem relacji ZSRR z pozostałymi państwami bloku wschodniego była wasalizacja tych ostatnich (jaka nie występowała w relacji USA–sojusznicy).

Białoruś stoi przed wyzwaniem, jakim jest konieczność wytworzenia narodu państwowego, będąca warunkiem koniecznym trwałości państwa. Białoruś, w warunkach realnego socjalizmu, była składową ZSRR i miała ograniczoną swobodę. Gdyby ją porównywać z innymi państwami z bloku wschodniego, należałoby powiedzieć, że brakowało jej zarówno polskiego quasi-liberalizmu w życiu społecznym, jak i jugosłowiańskiego quasi-ryнку w gospodarce (Czarny, Folfas, Menkes, 2017: 11–36).

Transformacji systemowej towarzyszyła nie tylko wiara w samoistny „koniec historii”, ale i przekonanie o prymacie gospodarki nad polityką. Takie podejście do gospodarki nawiązywało do hasła „It’s the economy, stupid”⁹. To hasło pochodziło jednak z państwa o stabilnej demokracji liberalnej oraz rządach prawa, w młodych demokracjach – pozbawionych zinternalizowanych społecznie wartości, norm i instytucji – stało się zaś źródłem niepowodzeń. Wierząc w rynek, zapomniano bowiem o państwie. Zwolennicy transformacji systemowej okazali się podobni do dogmatycznych marksistów, którzy uważali, że baza, czyli gospodarka rynkowa, automatycznie doprowadzi do powstania nadbudowy, jaką jest państwo (na ten temat zob. Cichoracki, 2012: 133–138; Harman, 2016).

Tak się oczywiście nie stało. W konsekwencji rynek pozbawiony państwa pełniącego rolę sędziego nie działał. Nie powstały też instytucje państwa, gdyż ani podmioty gospodarcze, ani beneficjenci transformacji nie czuli potrzeby ich zbudowania. Z kolei na drodze do budowy społeczeństwa obywatelskiego – jedynej siły sprawczej budowy państwa – stoi słabnąca wiara we wspólnotę wartości.

Białoruś ani nie przeprowadziła transformacji systemowej¹⁰, ani nie stała się państwem demokratycznym. Pozostała postkomunistyczną autokracją. Na fali niezadowolenia społecznego z podążania Białorusi w kierunku państwa upadłego i z zapaści gospodarczej (potwierdzonej np. niezdolnością państwa do ponoszenia koniecznych wydatków budżetowych w postaci wypłat rent i emerytur oraz pensji urzędników) wybory prezydenckie w 1994 roku wygrał – jako kandydat niezależny, kierujący ówczesnie parlamentarną Komisją do walki z korupcją – Aleksandr Łukaszenka. Wygrał, oskarżając wszystkich uczestników życia politycznego o nieuczciwość, czym zyskał aprobatę w społeczeństwie o niskim wskaźniku zaufania społecznego¹¹. Od tego czasu Łukaszenka nieprzerwanie sprawuje urząd prezydenta (co umożliwiły mu zmiany konstytucji), rozwijając korupcję i nepotyzm na niespotykaną wcześniej skalę.

⁹ W kampanii prezydenckiej w 1992 roku Bill Clinton przeciwstawił się tym hasłem rządzącemu ówczesnie prezydentowi, zarzucając mu prymat polityki zagranicznej w działalności rządu.

¹⁰ W literaturze można znaleźć pogląd o pozytywnym wpływie braku transformacji na gospodarkę (łatwo go odnieść do Białorusi) – zob. np. Bożyk (2015: 117–216, 291–322); Stuckler, Basu (2013: 21–40).

¹¹ Taki stan jest typowy dla społeczeństw państw byłego bloku wschodniego.

Nierespektowanie reguł demokracji i rządów prawa spotkało się z ostracyzmem ze strony UE, czego przejawem było czasowe (1999–2008) zawieszenie stosunków dyplomatycznych z Białorusią. Ustrój panujący na Białorusi (a także w Rosji i w państwach naśladowcach) jest określany przez jego protagonistów jako „demokracja nieliberalna”. Białoruś, będąc w sferze ustrojowej „demokracją nieliberalną”, jest podobna do Rosji, jednak granice swobody Białorusi w stosunkach z Rosją wyznacza status „demokracji niesuwerennej”, różnej od Rosji symbolizującej „demokrację suwerenną”. Ustrój Białorusi, za Friedem (2017), określamy mianem niedemokratycznego.

Także stosunki Białorusi z organizacjami europejskimi i transatlantyckimi ulegają częstym zmianom. Można uznać, że – dążąc do utrzymania władzy – Łukaszenka posługuje się albo twardą, albo miękką dyktaturą. Kluczy między silnymi więziami z Rosją i zbliżeniem z „zachodem”. Decydująca dla określenia aktualnego kierunku polityki jest gospodarka. Wybór Łukaszenki na prezydenta, ostatecznie kończący krótkotrwałą próbę transformacji systemowej, nastąpił w sytuacji, w której „zachód” nie zdecydował się na udzielenie Białorusi pomocy gospodarczej¹². Ta bierność wynikała zarówno ze sporu USA–Europa o skalę udziału partnerów w pomocy dla byłego bloku wschodniego, jak i z akceptacji statusu Białorusi jako „bliskiej zagranicy” Rosji¹³. W rosyjskim postrzeganiu własnej państwowości (państwa) Białoruś jest traktowana jako przestrzeń znajdująca się wewnątrz tzw. ruskiego mira¹⁴. Podejmowane od czasu do czasu próby wsparcia przez „zachód” białoruskiej opozycji były na tyle symboliczne, że z definicji musiały być skazane na niepowodzenie. Tymczasem Rosja systematycznie podtrzymuje gospodarkę białoruską, która wydaje się niezdolna do samodzielnego funkcjonowania.

*Łukaszenka i Białoruś są więc skazane na związek z Putinem i Rosją*¹⁵. Rosja, konfrontowana z kryzysem gospodarczym i kosztami odbudowy imperium oraz prowadzenia polityki mocarstwowej¹⁶, szuka zarazem oszczędności, widząc je między innymi w zmniejszeniu świadczeń na rzecz zwasalizowanych państw lub terytoriów. Rosyjskie oszczędności (podniesienie cen ropy i gazu kupowanych

¹² Beneficjentami takiej pomocy były Czechosłowacja, Polska, Węgry i państwa bałtyckie, a przede wszystkim NRD.

¹³ Jest to jednak wyłącznie wizja zachodnia i wersja polityki przedstawiana przez Rosję „zachodowi”, gdyż zgodnie z rosyjskim przysłowiem „kura to nie ptak, Białoruś to nie zagranica”.

¹⁴ Termin „ruski mir” znacznie lepiej charakteryzuje imperialną ideologię Rosji niż termin „bliska zagranica”, będący kalką koncepcji „stref wpływów”. „Bliska zagranica” jest dla „zachodu” akceptowalną mutacją doktryny Monroego z 1823 roku, wskazującą na obowiązek nieingerowania przez mocarstwa europejskie w sprawy zachodniej hemisfery stanowiącej „strefę interesów USA”.

¹⁵ Tak jest szczególnie w obecnej sytuacji geostrategicznej, kiedy próba udzielenia pomocy Białorusi – „rewolucja goździków” – może zostać potraktowana przez Rosję jako akt agresji i spotkać się z militarną reakcją (na rzecz takiego scenariusz przemawiają przypadki Gruzji i Ukrainy).

¹⁶ Spadek cen ropy utrudnia m.in. modernizację armii, aneksję Krymu i ekspedycję w Syrii.

przez Białoruś po preferencyjnych cenach w Rosji, ograniczenie korzyści Białorusi z reeksportu surowców i – objętych embargiem w Rosji – zachodnich towarów) przekładają się na trudności gospodarcze Białorusi. Jednak kiedy sytuacja gospodarcza pogarsza się, Łukaszenka podejmuje ryzykowną grę, w której wskazuje na możliwość zwrotu ku „zachodowi” („pivot to west”), jeśli nie uzyska żądanej pomocy. Obawiając się pogłębienia wasalizacji Białorusi i utraty personalnego *status quo*¹⁷, Łukaszenka podejmuje z Putinem „grę w tchórza”. Jest to gra ryzykowna, gdyż Putina nie da się zatrzymać na peryferiach. Mogłoby to bowiem zachęcić jego rywali wewnętrznych do podjęcia próby zamachu stanu. W reakcji na deklarację niesubordynacji Rosja może chcieć usunąć Łukaszenkę, na co „zachód” nie zareaguje, żeby uniknąć pogłębienia destabilizacji w Europie i na świecie. W tej sytuacji Belxit¹⁸ należy uznać za ryzykowną grę, której „zachód” w perspektywie krótko- i średnioterminowej nie podejmie, reakcja Putina będzie zaś, jak zwykle, racjonalna, choć pozostanie nieprzewidywalna¹⁹.

Chociaż naiwna okazała się wiara w transformację systemową, jednak fatalizm również jest nieuzasadniony. Aby ziściły się nadzieje na wytworzenie społeczeństwa obywatelskiego i państwa reprezentującego wspólne społeczne wartości, konieczne jest współwystępowanie rządów prawa i rynku. Brak demokracji i respektowania praw człowieka wyzwolił ruch, który doprowadził do rozpadu struktur represyjnych państw na wschód od żelaznej kurtyny. Jednak warunkiem koniecznym sukcesu transformacji, mierzonego poziomem implementacji praw i wolności człowieka (I i II generacji), jest demokracja.

Demokracja jest nie tylko wartością znaczącą z punktu widzenia społeczeństw poszczególnych państw, lecz również istotnie wpływa na relacje w społeczności międzypaństwowej. Dzięki niej następuje eliminacja albo – co najmniej – ograniczenie używania siły w konfliktach między państwami demokratycznymi (Waltz, 2010: 7). Współcześnie koncepcja ta została przez Friedmana uogólniona do „teorii stosunków międzynarodowych McDonald’s”. Zgodnie z nią żadne państwo, w którym jest McDonald’s, nie zaatakuje innego państwa, w którym działa ta firma (Friedman, 1999). U podstaw tej teorii leży przekonanie, że lokalizacja sieci

¹⁷ Nie do końca jest jasne, dlaczego Łukaszenka tak bardzo obawia się wasalizacji Białorusi. Przypadek skrajnie zwasalizowanej Czeczenii może bowiem wskazywać na potencjalne korzyści wynikające z takiego *status quo*. Rosja w roli feudalnego zwierzchnika, przejmując atrybuty władzy, przejmuje obowiązki płatnika. Realna sytuacja Kadyrova – premiera-namiestnika Czeczenii – wydaje się korzystniejsza od pozycji Łukaszenki. W beneficjach uzyskiwanych przez Kadyrova można oczywiście, odrzucając automatyczne przenoszenie relacji, widzieć zapłatę za pacyfikację buntującej się i groźnej Czeczenii. Takiej zapłaty nie jest warte panowanie nad niebuntującą się Białorusią.

¹⁸ Stanowi ono nawiązanie do Brexitu.

¹⁹ Jest to różnica między „nieprzewidywalnym i racjonalnym” reżimem Rosji Putina i „przewidywalnym i nieracjonalnym” reżimem ZSRR.

McDonald's jest wyrazem zintegrowania z gospodarką globalną, przesądzającego o ekonomicznej nieopłacalności ataku.

Wskazując na znaczenie demokracji, mamy zarazem świadomość, że pluralizm społeczny funkcjonuje z powodzeniem w zwartych społeczeństwach obywatelskich, a więc w trwałych państwach. Nie ma jednak pewności, że konstytutywna dla demokracji relacja rząd–opozycja nie stanowi egzystencjalnego zagrożenia dla bytu państw nowo budowanych i niemających społeczeństwa obywatelskiego.

3. Gospodarka

Po krótkiej analizie genezy i charakterystyki Białorusi jako państwa oraz jej społeczeństwa przechodzimy do badania białoruskiej gospodarki. Chcemy sprawdzić, jak w młodym państwie białoruskim radzi sobie gospodarka i co można uznać za jej główne sukcesy i porażki.

W empirycznym badaniu gospodarki Białorusi wyróżniamy trzy części. Pierwsza dotyczy produkcji, a dwie pozostałe wybranych form współpracy z zagranicą, czyli wymiany towarowej oraz przepływu kapitału bezpośredniego. W części pierwszej badamy zmiany wielkości produkcji mierzonej za pomocą PKB oraz zmiany zamożności mieszkańców (PKB *per capita*). Badamy również rzeczową strukturę PKB. W części drugiej skupiamy uwagę na udziale w handlu z zagranicą. Analizujemy eksport, eksport *per capita*, a także bilans handlowy. Przyglądamy się też strukturze geograficznej i rzeczowej eksportu. W części trzeciej badamy napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ).

Celem części pierwszej jest ogólna analiza kondycji gospodarki Białorusi, a zwłaszcza badanie zachodzących w niej zmian. Pozostałe części mają pokazać, na ile gospodarka Białorusi uczestniczy w międzynarodowym podziale pracy oraz w międzynarodowych sieciach produkcyjnych. Udział we współpracy międzynarodowej uważamy nie tylko za potencjalne źródło doraźnych korzyści, lecz – przede wszystkim – za inwestycję w przyszłość i szansę na unowocześnienie gospodarki.

3.1. Zmiany wielkości produkcji i zamożności mieszkańców Białorusi

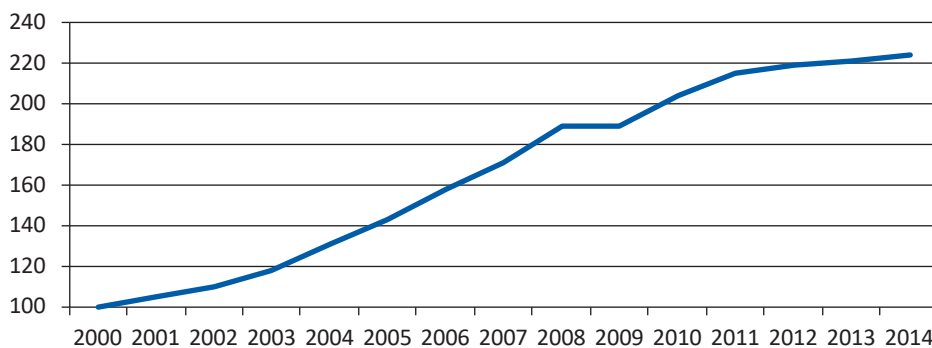
Zaczynamy od analizy zmian wartości PKB Białorusi (tab. 1). Badamy PKB w cenach stałych, co umożliwi uchwycenie zmian wielkości produkcji. Unikamy w ten sposób zaburzeń spowodowanych wpływem zmieniających się cen na PKB.

Tabela 1. Białoruś – podstawowe wielkości makroekonomiczne w latach 2000–2014

Zmienna/rok	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
PKB w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.) w mld USD	21,05	22,05	23,15	24,77	27,60	30,21	33,23	36,08
Udział w światowym PKB w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.) w %	0,05	0,05	0,05	0,06	0,06	0,06	0,07	0,07
PKB <i>per capita</i> w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.) w tys. USD	2,11	2,22	2,35	2,53	2,84	3,13	3,45	3,76
Relacja do przeciętnego PKB <i>per capita</i> na świecie w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.)	0,32	0,33	0,35	0,37	0,40	0,43	0,46	0,49
Zmienna/rok	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
PKB w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.) w mld USD	39,78	39,84	42,92	45,30	46,09	46,49	47,23	
Udział w światowym PKB w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.) w %	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08	
PKB <i>per capita</i> w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.) w tys. USD	4,16	4,18	4,52	4,79	4,90	4,97	5,07	
Relacja do przeciętnego PKB <i>per capita</i> na świecie w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.)	0,54	0,56	0,59	0,62	0,62	0,63	0,63	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

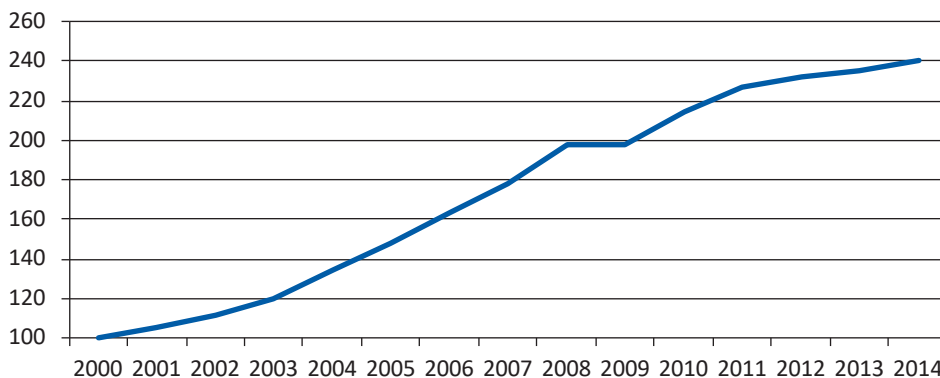
Z analizy danych zawartych w tabeli 1 wynika, że w całym okresie badania PKB Białorusi dynamicznie rósł. W żadnym roku z badanego okresu (2000–2014) nie doszło do jego spadku. W sumie nastąpił jego ponaddwukrotny wzrost. Był to efekt widocznego przyspieszenia tempa wzrostu od 2003 roku (rys. 1). Jedną z przyczyn dobrej sytuacji gospodarczej Białorusi są preferencje cenowe przy zakupie surowców energetycznych z Rosji (Czarny, Menkes, Toporowski, 2009: 53). Jednak nawet ta przewaga nie pozwoliła Białorusi utrzymać tempa wzrostu po 2010 roku. Widoczne jest zarazem drastyczne spowolnienie wzrostu w latach 2008–2009 (rys. 1).

Rysunek 1. PKB w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.) w latach 2000–2014 (rok 2000 = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

Dodatkowych informacji o potencjale gospodarczym Białorusi dostarcza analiza jej udziału w światowym PKB (tab. 1). W 2014 roku ten udział był większy niż w roku 2000 o 0,03 p.p. Wzrost PKB Białorusi następował dość systematycznie, natomiast jej udziały w globalnym PKB rosły zrywami co kilka lat. Zarazem cały wzrost udziału Białorusi w światowym PKB przypadł na okres przed kryzysem. Udział w światowym PKB równy 0,08% Białoruś osiągnęła w 2008 roku – w czasie kryzysu gospodarczego. Od tamtej pory pozostaje on na niezmiennym poziomie.

Rysunek 2. PKB per capita w stałych cenach i kursach walutowych (z 2005 r.) w latach 2000–2014 (rok 2000 = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

Podobny obraz wyłania się z analizy PKB *per capita* (tab. 1). Na początku badanego okresu mieszkańcy Białorusi byli 2,4 razy ubożsi niż na końcu tego okresu. W badanym okresie PKB *per capita* Białorusi dość systematycznie rósł. Najślabszy wzrost (o 20 USD) nastąpił w czasie kryzysu (2008–2009), co trudno uznać za niespodziankę.

Duży awans Białorusi widoczny jest w badaniu relacji jej PKB *per capita* do średniej światowej (tab. 1). O ile w 2000 roku PKB *per capita* Białorusi stanowił zaledwie 0,32 przeciętnego PKB *per capita* na świecie, o tyle w 2014 roku było to prawie dwa razy więcej (0,63). Tym razem wzrost jest słabszy niż w przypadku bezwzględnych wielkości PKB, co dowodzi zmian średniej światowej w badanym okresie.

Tabela 2. Struktura PKB Białorusi w latach 2000–2014
(w bieżących cenach i kursach walutowych), w %

Branże/rok	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Rolnictwo, myślistwo, leśnictwo i rybołówstwo	14,05	11,75	11,50	9,91	10,01	9,78	9,76	9,50
Górnictwo, przemysł oraz usługi użyteczności publicznej	34,49	34,10	34,14	34,14	35,95	35,76	33,91	33,58
Budownictwo	7,19	6,66	6,65	7,03	7,19	7,68	8,44	8,82
Handel hurtowy i detaliczny; usługi gastronomiczne i hotelowe	12,93	13,05	12,80	13,16	12,47	12,00	12,77	12,68
Usługi transportowe, magazynowania i telekomunikacyjne	10,35	10,75	9,86	9,93	9,71	9,27	9,31	9,33
Pozostałe usługi	20,99	23,69	25,05	25,83	24,67	25,52	25,81	26,09
Branże/rok	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
Rolnictwo, myślistwo, leśnictwo i rybołówstwo	9,96	9,44	10,21	9,11	9,54	7,89	8,62	
Górnictwo, przemysł oraz usługi użyteczności publicznej	34,74	31,53	30,19	33,96	33,51	29,63	29,73	
Budownictwo	9,86	10,30	10,57	7,28	8,28	11,34	11,55	
Handel hurtowy i detaliczny; usługi gastronomiczne i hotelowe	13,70	14,07	14,32	17,65	16,44	15,33	14,34	
Usługi transportowe, magazynowania i telekomunikacyjne	8,23	8,63	8,46	8,03	8,36	9,28	8,78	
Pozostałe usługi	23,52	26,03	26,27	23,97	23,86	26,53	26,97	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

Z badania struktury rzeczowej PKB Białorusi (tab. 2) wynika, że zmniejszył się w nim udział tradycyjnych sektorów (rolnictwa, górnictwa i przemysłu), wzrósł natomiast udział budownictwa oraz handlu i pozostałych usług, co świadczy o wzroście znaczenia usług w wytwarzanym PKB (kosztem produkcji towarów) i może być uznane za dowód unowocześniania gospodarki.

3.2. Współpraca gospodarcza z zagranicą

Interesujących informacji dostarcza analiza udziału Białorusi w międzynarodowej współpracy gospodarczej. Przedmiotem badania w tej części opracowania są wielkości eksportu, eksportu *per capita*, bilansu handlowego oraz udziału Białorusi

w światowym eksporcie. Następnie analizujemy zmiany rzeczowej struktury jej eksportu. Na zakończenie tej części zbadamy udziały Białorusi w przepływach kapitału bezpośredniego (BIZ).

Wymiana towarowa

W badanym okresie przyrost eksportu Białorusi był równy 72%, czyli ponad 5% średniorocznie. Zapaść w handlu w trakcie kryzysu przyniosła spadek wartości białoruskiego eksportu o ponad 11 mld USD, czyli o 35%, i spadek udziału w światowym eksporcie o 1,17 p.p.²⁰ Także w dwóch ostatnich latach badania następował systematyczny spadek wartości białoruskiego eksportu i udziału w eksporcie globalnym.

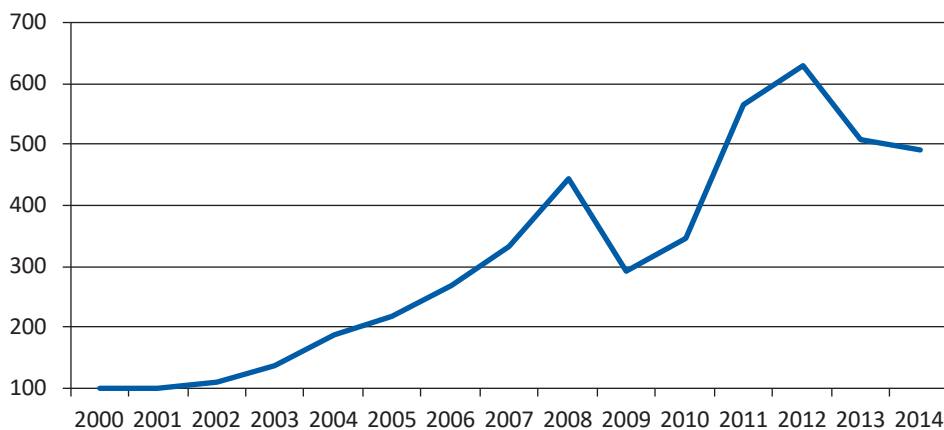
Tabela 3. Białoruś – podstawowe informacje dotyczące handlu z zagranicą w latach 2000–2014

Zmienna/rok	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Eksport towarów w bieżących cenach i kursach walutowych w mld USD	7,33	7,45	8,02	9,95	13,77	15,98	19,73	24,28
Eksport towarów <i>per capita</i> (bieżące ceny i kursy walutowe) w tys. USD	0,73	0,75	0,81	1,02	1,42	1,65	2,05	2,53
Udział w światowym eksporcie towarów (bieżące ceny i kursy walutowe) w %	0,11	0,12	0,12	0,13	0,15	0,15	0,16	0,17
Bilans handlu towarami (bieżące ceny i kursy walutowe) w mld USD	-1,32	-0,84	-1,07	-1,61	-2,72	-0,73	-2,62	-4,42
Zmienna/rok	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
Eksport towarów w bieżących cenach i kursach walutowych w mld USD	32,57	21,30	25,28	41,42	46,06	37,20	36,08	
Eksport towarów <i>per capita</i> (bieżące ceny i kursy walutowe) w tys. USD	3,41	2,24	2,66	4,38	4,90	3,98	3,88	
Udział w światowym eksporcie towarów (bieżące ceny i kursy walutowe) w %	0,20	0,17	0,17	0,23	0,25	0,20	0,19	
Bilans handlu towarami (bieżące ceny i kursy walutowe) w mld USD	-6,81	-7,26	-9,60	-4,34	-0,34	-5,82	-4,42	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

²⁰ W trakcie kryzysu gospodarczego nastąpiło załamanie całego handlu światowego – szerzej: Czarny, Śledziwska, 2012: 34–38.

Białoruś zanotowała trzy lata ze spadkami udziałów w światowym eksporcie (2009, 2013, 2014). Po rekordowym dla eksportu roku 2012 (kiedy wartość eksportu była prawie 6,3 razy większa niż w 2000 r.) następowały już tylko spadki (zob. rys. 3).

Rysunek 3. Eksport towarów (bieżące ceny i kursy walutowe) w latach 2000–2014 (rok 2000 = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

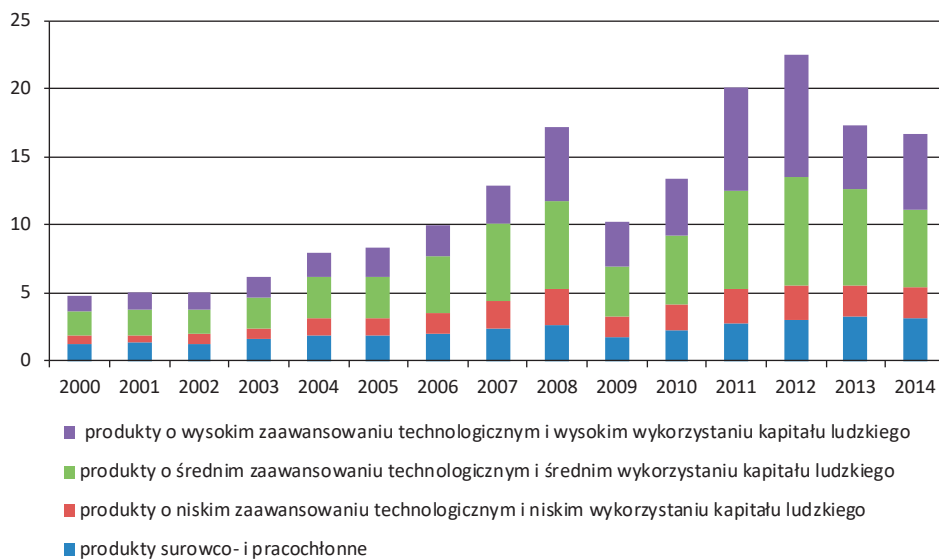
Wahaniom ulegał eksport *per capita*, który również osiągnął maksimum w 2012 roku (4900 USD), jednak i wcześniej i później zauważyć można wzrosty przeplatane spadkami (tab. 3).

Białoruś notowała trwałe deficyty handlowe (tab. 3). Co więcej, w badanym okresie nastąpił jego trzyipółkrotny wzrost. W latach 2000–2006 deficyt był względnie mały i nie przekraczał 2,72 mld USD. Białoruś przeżyła załamanie handlu przed kryzysem gospodarczym i w jego trakcie. Począwszy od 2007 roku, jej deficyt handlowy rósł. Największy był w 2010 roku: sięgał wówczas 10 mld USD. W 2011 roku deficyt handlowy Białorusi zmniejszył się, co jednak zostało okupione spadkiem o dwie trzecie wartości białoruskiego rubla (Vinokurov, Libman, 2014: 353). Ta dewaluacja przyczyniła się do poprawy konkurencyjności białoruskiego eksportu i w konsekwencji w 2012 roku deficyt bilansu handlowego był najmniejszy w badanym okresie (0,34 mld USD). Jednak w kolejnych dwóch latach ponownie wzrósł (2013: –5,8 mld USD, 2014: –4,42 mld USD).

Dokładniejszy obraz eksportu Białorusi uzyskamy, badając rzeczową strukturę eksportu produktów przemysłowych o różnym zaawansowaniu technologicznym (rys. 4). W ten sposób nie tylko ocenimy jej miejsce na drodze ku gospodarce opartej na wiedzy, lecz również pokażemy zmiany tej pozycji w trakcie badanego okresu.

Do 2006 roku struktura eksportu Białorusi praktycznie się nie zmieniała. Później, w czasie kryzysu i zaraz po nim (2008–2010), brak było wyraźnego trendu, a zmiany nadal nie były duże. Wyraźna poprawa struktury na-

stąpiła w latach 2011–2012 (rys. 4), które były bardzo dobre dla eksportu także ze względu na wzrost jego wartości. Nastąpił wówczas wzrost eksportu produktów o średnim i wysokim zaawansowaniu technologicznym. W tym czasie największy udział w eksporcie miały produkty o wysokim, a następnie – w latach 2013 i 2014 – o średnim zaawansowaniu technologicznym. Jednak w ostatnich dwóch wymienionych latach wartość białoruskiego eksportu spadała.

Rysunek 4. Białoruski eksport produktów przemysłowych o różnym zaawansowaniu technologicznym i odmiennej intensywności wykorzystania czynników produkcji (bieżące ceny i kursy walutowe) w latach 2000–2014 w mld USD

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

Uzupełnieniem wcześniejszych rozważań jest badanie rzeczowej struktury eksportu (tab. 4). Dominują w nim paliwa, kopaliny i towary przetworzone, które w 2000 roku stanowiły prawie 75% białoruskiego eksportu, a w 2013 roku nadal ponad 66%. Częściowo jest to reeksport rosyjskich paliw i kopalin. W badanym okresie wzrósł też udział eksportu towarów nieprzetworzonych z 9,79% w 2000 roku do 14,33% w 2013 roku. Zmniejszył się nieco udział usług w tym eksporcie (dwa dolne wiersze tabeli 4). W 2000 roku był on równy 15,24%, a w 2013 roku 13,69%. Zmieniła się też struktura eksportu usług: spadkowi udziału pozostałych usług towarzyszył wzrost udziału usług transportowych i komunikacyjnych. Wynik dotyczący usług warto uzupełnić informacją o udziałach poszczególnych sektorów w tworzeniu PKB. Rosnącemu udziałowi „pozostałych usług” w PKB towarzyszy bowiem spadek ich udziału w eksporcie, co oznacza, że są one produkowane raczej dla rodzimych, nie zaś zagranicznych odbiorców. Dokładnie odwrotny trend obserwuje się w przypadku usług transportowych i telekomunikacyjnych. Spadkowi ich udziału w PKB towarzyszy wzrost ich udziału w eksporcie.

Tabela 4. Struktura eksportu Białorusi w latach 2000–2013 (% eksportu towarów i usług w bieżących cenach i kursach walutowych)

Dobra i usługi/rok	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Towary nieprzetworzone z wyjątkiem paliw i kopalin	9,79	10,64	10,90	11,14	10,80	10,00	8,77
Paliwa, kopaliny i towary przetworzone	74,47	73,85	71,42	72,87	75,22	76,75	78,97
Budownictwo	0,50	0,54	0,59	0,53	0,52	0,33	0,22
Usługi transportowe i komunikacyjne	7,61	7,94	8,23	8,10	7,15	7,93	8,20
Pozostałe usługi	7,63	7,04	8,86	7,36	6,31	4,99	3,84
Dobra i usługi/rok	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Towary nieprzetworzone z wyjątkiem paliw i kopalin	8,68	7,57	11,06	13,06	9,99	10,34	14,33
Paliwa, kopaliny i towary przetworzone	77,77	79,43	73,15	68,39	74,09	74,58	66,47
Budownictwo	0,30	0,26	0,28	0,51	0,48	0,90	2,05
Usługi transportowe i komunikacyjne	8,98	8,52	9,68	10,51	7,87	7,21	9,00
Pozostałe usługi	4,27	4,22	5,83	7,54	7,56	6,97	4,69

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

Bezpośrednie inwestycje zagraniczne

Analizując udział Białorusi w przepływach BIZ, warto pamiętać, po pierwsze, o – przynajmniej częściowo – nierynkowym charakterze tamtejszej gospodarki i spowodowanych nim ograniczeniach udziału w inwestycjach zagranicznych. Kapitał z państw wysoko rozwiniętych jest bowiem rzadko inwestowany w gospodarkach o nieprzejrzystych strukturach. Dodatkowo władze państwowe stosują ograniczenia wobec napływających BIZ. Po drugie, strumienie BIZ wykazują duże wahania roczne, które czynią ich zmiany trudnymi do interpretowania.

Niewielki napływ BIZ na Białoruś w latach 2000–2006 wiązał się nie tyle z brakiem zainteresowania tym krajem ze strony inwestorów zagranicznych, ile z ograniczeniami nakładanymi na nich przez władze państwowe (Vinokurov, Libman, 2014: 354). Otwarcie granic przed BIZ przyniosło efekt w postaci zwiększenia ich strumienia, począwszy od 2007 roku (zanotowano wówczas pięciokrotny roczny wzrost – zob. tab. 5). Szczególnie zainteresowany inwestycjami na Białorusi jest kapitał rosyjski (np. w latach 2006–2009 stanowiący własność państwową Gazprom kupił Beltransgaz, przejmując kontrolę nad dostawami gazu na zachód Europy). Także w odniesieniu do BIZ widoczny jest wpływ kryzysu. W latach 2009 i 2010 następował systematyczny spadek ich wartości. Po nim napływ BIZ notował różnokierunkowe wahania.

Tabela 5. Białoruś – podstawowe informacje o bezpośrednich inwestycjach zagranicznych w latach 2000–2014

Zmienna/rok	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Strumienie napływających BIZ (bieżące ceny i kursy walutowe) w mld USD	0,12	0,10	0,25	0,17	0,16	0,31	0,36	1,81
Udział w światowych strumieniach napływających BIZ (bieżące ceny i kursy walutowe) w %	0,01	0,01	0,04	0,03	0,02	0,03	0,03	0,10
Zmienna/rok	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
Strumienie napływających BIZ (bieżące ceny i kursy walutowe) w mld USD	2,19	1,88	1,39	4,00	1,43	2,23	1,80	
Udział w światowych strumieniach napływających BIZ (bieżące ceny i kursy walutowe) w %	0,15	0,16	0,10	0,26	0,10	0,15	0,15	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD, 2016

Wraz z wahaniami wartości strumieni BIZ zmienia się udział Białorusi w światowym ich napływie, jednak nie zarysował się wyraźny trend. W dodatku Białoruś osiągnęła maksymalny udział przed wieloma laty (w 2011 r.), co zdaje się świadczyć o jej malejącej atrakcyjności z punktu widzenia kapitału zagranicznego.

4. Podsumowanie

Weryfikacja założenia o dodatniej korelacji między wprowadzeniem w życie zasad społeczeństwa demokratycznego, państwa prawa i gospodarki rynkowej a sukcesem gospodarczym w wybranym okresie okazała się niemożliwa. Gospodarka Białorusi rozwija się bowiem i coraz intensywniej współpracuje z zagranicą.

Sukces gospodarczy Białorusi relatywizuje jednak jej trwałe (i względnie duże) deficyt handlowy oraz wątpliwości co do wiarygodności informacji statystycznej, zwłaszcza dotyczącej produkcji. Ważnym składnikiem tego sukcesu są też, zakłócające działanie praw rynku, specjalne związki z Rosją, wykraczające poza unię celną, do której oba państwa należą²¹. Białoruś korzysta bowiem ze swoistej renty politycznej w postaci między innymi niższych od rynkowych cen ropy naftowej oraz gazu, importowanych z Rosji i reeksportowanych po cenach rynkowych. E. Vinokurov i A. Libman (2014: 353–354) piszą o preferencyjnych (*subsidised*) cenach energii. Dodają, że Białoruś sprzedaje do Rosji produkty rolne i przemysłowe, które nie wytrzymałyby konkurencji na rynkach międzynarodowych. Ten eksport wędruje również do Ka-

²¹ W 2010 roku Rosja, Białoruś i Kazachstan utworzyły unię celną, uzupełnioną w 2012 roku szeregiem porozumień prowadzących do utworzenia The Single Economic Space (SES) – szerzej zob. Vinokurov, Libman, 2014: 341.

zachstanu, odkąd jest on powiązany unią celną z Białorusią, co w sposób oczywisty wspiera białoruską gospodarkę (i po raz kolejny zaburza uzyskiwane wyniki).

Dzięki specjalnym powiązaniom polityczno-gospodarczym z Rosją, skutkującym preferencyjnym traktowaniem, wyniki gospodarcze Białorusi są znacznie lepsze, niż zapewne byłyby bez przywilejów. Jednocześnie za uprzywilejowane traktowanie w sferze gospodarki Białoruś płaci ograniczeniem samodzielności politycznej, ograniczeniem w wykonywaniu suwerenności.

Bibliografia

- Bożyk P. (2015), *Apokalipsa według Pawła. Jak zniszczono nasz kraj*, Wydawnictwo Wektory, Wrocław.
- Cichoracki M. (2012), *Marksowski materializm historyczny – koncepcja związku między bazą a nadbudową oraz prymatu czynników ekonomicznych*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna”, nr 1, s. 133–138.
- Czarny E., Folfas P., Menkes J. (2017), *Rozwój ekonomiczny i współpraca z zagranicą w obliczu różnych systemów polityczno-gospodarczych. Studium przypadku Polski, Białorusi i Serbii*, „Horyzonty Polityki”, t. 8, nr 23, s. 11–36, <http://dx.doi.org/10.17399/HP.2017.082301>.
- Czarny E., Menkes J., Toporowski P. (2009), *Gazprom – threat to Europe?*, „Poznań University of Economics Review”, t. 9, nr 1, s. 44–66.
- Czarny E., Śledziewska K. (2012), *Międzynarodowa współpraca gospodarcza w warunkach kryzysu. Wnioski dla Polski*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Fried D. (2017), *Current Policy Towards Russia, Serbia, and Kosovo*, <https://wayback.archive.org/web/20070205012820/http://www.state.gov/p/eur/rls/rm/78973.htm> [dostęp: 27.06.2017].
- Friedman T.L. (1999), *The Lexus and the Olive Tree. Understanding globalization*, Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Harman Ch. (2016), *Baza i nadbudowa*, <http://www.filozofia.uw.edu.pl/skfm/publikacje/harman01.pdf> [dostęp: 24.06.2016].
- Levitas A., Strzałkowski P. (1990), *What does „Uwłaszczenie nomenklatury” (Propertization of Nomenklatura) Really Mean*, „Communist Economics”, t. 2, nr 3, s. 413–416.
- Menkes J. (2007), *Spór o wartości: Ludy tubylcze v. stabilność*, [w:] J. Menkes (red.), *Prawo międzynarodowe. Księga pamiątkowa prof. Renaty Szafarz*, Wydawnictwo WSzHiP, Warszawa.
- Menkes J., Menkes M. (2010), *Dobra kultury – analiza niedogmatyczna*, [w:] T. Gardocka, J. Sobczak, *Prawna ochrona zabytków*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Michaud T. (2017), *Różnorodność w kulturze i polityce Stanów Zjednoczonych*, www.gilsonsociety.pl/app/download/12275012/06-Michaud.pdf [dostęp: 8.03.2017].
- Stuckler D., Basu S. (2013), *The Body Economic. Why Austerity Kills*, Basic Books, New York.
- UNCTAD (2016), http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_ChosenLang=en [dostęp: 15.06.2016].
- Vinokurov E., Libman A. (2014), *Do economic crises impede or advance regional economic integration in the post-Soviet space?*, „Post-Communist Economics”, t. 26, nr 3, s. 341–358, <http://dx.doi.org/10.1080/14631377.2014.937094>.
- Waltz K.N. (2010), *Struktura teorii stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Wojtyła A. (2001), *Czy tradycyjna ekonomia pozwala zrozumieć „nową gospodarkę”?*, [w:] G.W. Kołodko (red.), *„Nowa gospodarka” i jej implikacje dla długookresowego wzrostu w krajach posocjalistycznych*, Wydawnictwo WSzPiZ, Warszawa.

Belarus after Not Finished Transition

Abstract: In this article we search relationship between economic (also political) system and development opportunities of Belarus. We use interdisciplinary approach and analytical tools from economics, law and politics. The economy of Belarus, despite not finished transition, has been developing and strengthening relationships with abroad. However, at least a part of this success is connected with special economic and political ties with Russia.

Keywords: Belarus, transition

JEL: P20, P24

	© by the author, licensee Łódź University – Łódź University Press, Łódź, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY (http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/)
	Received: 2017-07-22; verified: 2017-10-20. Accepted: 2018-01-29